

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

SZERKESZTI

TOLNAI MÁRTON

13

160682

SZENTES TAMÁS

VILÁGGAZDASÁG,
NEMZETI FEJLŐDÉS
ÉS AZ ELMÉLETEK
RELEVANCIAJA

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1994. MÁJUS 4.

MTAK

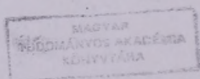
AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

012684

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia
1982. évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes
és levelező tagok székfoglalói – önálló kötetben – látnak
napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtítkáranak 22/1/1982. számú
állásfoglalása rendelkezett.

ISBN 963 05 7323 7

HU ISSN 0236-6258

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19-35.

© Szentes Tamás, 1997

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár 5587/19 97 sz.

Elnök Úr! Tisztelt Hallgatóság, Hölgyeim és Uraim!

Néhány nappal ezelőtt egyik hallgatóm azzal fordult hozzám: Professzor úr, végighallgattam előadásait a világgazdasági elméletekről, a merkantilista, a klasszikus, a marxi, a neoklasszikus, a keynesiánus és a post-keynesiánus stb. koncepciókról, és Ön eddig minden esetben előbb lelkesen ismertette azok lényegét, majd kíméletlen kritikának vetette alá őket. *Mikor következik végre az az elmélet, amelyet Ön is egészében helyesnek és mindenkor alkalmazhatónak tart?* – Ki kellett ábrándítanom ifjú kollégámat, mondván, hogy ilyen elméletet én nem tudok feltálatni, és nem is hiszem, hogy létezhet valamilyen kifogástalan, minden esetben és esetre alkalmas elmélet. Elméleteink csak *eszközök*, és annál jobb, mennél több van belőlük. Csak gondosan kell kiválasztani, mikor melyiket használjuk.

Egy egyszerű asztalos nagyon jól tudja, hogy nem végezhet el minden műveletet *ugyanazzal a szerszámmal*. És pusztán azért, mert a kalapáccsal nem képes egy csavart becsavarozni, még nem fogja a kalapácsot végleg elvetni, gondolván, hogy az „kudarcot vallott”, használhatatlan,

és nem hiszi azt, hogy a csavarhúzó viszont mindenre alkalmas, és nem fogja a csavarhúzó tökéletességét és felsőbbrendűségét hirdetni.

A közgazdaságtan fejlődése az elmúlt évszázadokon át jó néhány elméleti irányzatot produkált mind a nemzeti fejlődésre, mind pedig a nemzetközi gazdaságra, a világgazdaság mozgástörvényeire vonatkozóan.

De *egyetlen* elméleti irányzat sem adott, nem adhatott kimerítő és elégséges választ az összetett és ellentmondásos valóság egészének problematikájára. Kivétel nélkül *valamennyi* közgazdasági elmélet és fejlődéskoncepció a bonyolult valóságnak csak egy-egy szegmentumát, korlátolt részét tárhatja fel, világíthatja meg – jól vagy rosszul. Hiszen minden elmélet *absztrakcióra*, a bizonyos szempontból kevésbé lényegesnek tartott jelenségektől való elvonatkoztatásra épül. Ezért egyik sem lehet tökéletes. És mert mindegyik más-más szempontból absztrahál, illetve választja ki a vizsgálat tárgyaként *lényegesnek* vélt jelenségeket, így szükségképpen nemcsak ellentmondanak egymásnak, de jól *ki is egészíthetik egymást*. Hiszen ugyanannak az összetett és ellentmondásos valóságnak a különböző aspektusait ragadják ki, *más-más* részletét elemzik.

A közgazdasági elméletek, köztük a nemzetközi gazdaságtani, illetve világgazdasági elméletek és a fejlődéstan története nemcsak a különböző elméleti irányzatok polémiáját és egymást bírálva tagadó formálódását példázza, ha-

nem egymásra épülésüket, egymást kiegészítő és bírálva meghaladó fejlődését is. Ebben az értelemben az *eklekticismus*nak egyfajta *konstruktív* változata jelzi tudományunk fejlődésének alighanem természetes irányát.

A pénzfelhalmozás és a külkereskedelem szerepét túlhangsúlyozó, s az államilag támogatott exportorientált iparfejlesztést szorgalmazó *merkantilizmus* nélkül aligha született volna meg a természeti folyamatokra, a hazai termelésre és a piaci viszonyok belső egyensúlyára figyelő *fiziookrata* irányzat. Ez utóbbi közvetlen előkészítőjévé vált az értékeket termelő emberi munkát és a relatív termelékenységkülönbségek szerinti nemzetközi munkamegosztást előtérbe állító *klasszikus* közgazdaságtannak.

Ebből viszont szervesen fejlődött ki egyfelől a társadalmi értelemben vett újratermelés viszonyainak és feltételeinek munkaérték-elméletre épített *marxi* politökonómiája, másfelől – a különféle elágazásokon és parciális elméleti fejleményeken keresztül – a termelési tényezők ár-, költség- és jövedelemviszonyait határtermelékenységükkel, a fogyasztói döntéseket a termékek határhasznával s a nemzetközi szakosodás elvét a relatív tényezőellátottsággal összefüggésbe hozó *neoklasszikus* gazdaságtan.

Keynes elmélete és a keynesiánus iskola nemzetközi gazdaságtani koncepciója (akár az egyensúlyi mechanizmus vagy a pénzfunkciók felfogására, akár a nemzetközi kereskedelmi ciklus tételére gondolunk), sem a neoklasszikus,

sem a marxi előzmények nélkül nem érthető meg igazán. Mint ahogy az a *neo-*, illetve *post-keynesiánus* elméleti irányzat sem, amely a hatvanas-hetvenes években került előtérbe a nemzetközi gazdaságtanban a szabályozatlan világgazdaság irreverzibilis egyensúlytalanságát és egyenlőtlenségeit tételezve. Ez sem értelmezhető tehát helyesen az elméleti előzmények ismerete nélkül.

S vajon nem nyilvánvaló-e (a marxi terminológia és egy végső soron ricardói elosztási koncepció alkalmazása mellett) a faktorális jövedelmek és az árak feltételezett oksági összefüggése és a termelési tényezők nemzetközi mobilitásától függő jövedelemkiegyenlítődés tételezése vonatkozásában a neoklasszikus irányzat hatása is a „kereskedelmi imperializmus” Emmanuel-féle *újbaloldali* elméletében?!

Vagy nem „köszön-e vissza” a *laissez faire*-hez, a piaci spontaneitáshoz fűzött klasszikus és neoklasszikus illúzió a *neoliberálisok* mai felfogásában, továbbá a klasszikusok mennyiségi pénzelmélete (bizonyos keynesiánus elemekkel, pl. a pénznek vagyontárgyként is tételezésével együtt kiegészülve) a mai monetarista iskolában?!

Nagy hiba lenne a közgazdaságtan, illetve azon belül a *nemzetközi gazdaságtan* oktatásában és alkalmazásában minderről megfedkezni és valamelyik (bármelyik!) elméleti irányzatnak kizárólagosságot biztosítani. *Csak* a politikától fertőzött ideológus vagy a valóságérzékét el-

vesztő fanatikus doktriner hiheti, hogy akár csak egyetlen olyan közgazdasági elmélet is, amelynek tételei, fogalmai és módszerei teljes értékűek és univerzális érvényűek.

Az elméletek *lényegét* és valóságos funkcióját érti félre az, aki *bármely* elmélettől a teljes igazság feltárását, a valóságra vonatkozó ismeretek teljességét, a napi gyakorlat, illetve gazdaságpolitika közvetlen formálására való alkalmasságot várja el! (Mint ahogy az is, aki bizonyos konkrét társadalmi gyakorlat kudarcából valamely általános közgazdasági elmélet „bukására” következtet.)

Bár a valóságghűség és a logikai következetesség szempontjából aligha tehetünk egyenlőséget valamennyi elmélet közé, kivétel nélkül *mindegyikből* leszűrhetők hasznos tudnivalók, valóságos összefüggésekre vonatkozó következtetések, alkalmazható fogalmi és módszerbeli ismeretek. És minden bizonynyal valamennyi elmélet megalkotóját eredetileg a *jobbítás szándéka* vezérelte. Milton Friedmannél épp oly magasztos eszméket olvashatunk, mint François Quesnay, Adam Smith, David Ricardo, Karl Marx, Alfred Marshall, Heckscher, Ohlin, Wicksell, Pareto, Káldor, Balogh, Lewis, Bhagwati, Fleming, Prebisch, Furtado, Emmanuel, Balassa vagy Samuelson írásaiban. A „jóléti közgazdaságtan” éppúgy magán viseli a neoklasszikus elmélet vagy éppenséggel a klasszikus iskola, mint Keynes hatását, és erősen vitatható, hogy a Samuelson által „mainstream”-nek

nevezett közgazdaságtan határai hol húzódnak, és melyek azok az irányzatok (s vannak-e ilyenek egyáltalán), amelyeket ki lehetne rekeszteni a közgazdaságtan fejlődését és gyarapodását elősegítő elméletek sorából.

Eközben és mindezzel együtt elméleteink – mi tagadás! – *tág lehetőséget* adnak a félreértésekre és félremagyarázásokra, az egyoldalú megközelítésekre, torzító leegyszerűsítésekre, pontatlan fogalomhasználatra és a módszerek téves használatára is. Éppen ezért az elméletek oktatása és alkalmazása (valamennyi elméleté!) egyszersmind *kritikai* is kell legyen – látva tudományos értékük viszonylagosságát és gyakorlati felhasználhatóságuk korlátait – mentesen a hozzájuk tapadó (szinte vallásos) illúzióktól, illetve a velük szemben támadt divatos előítéletektől.

Mennyi tisztázatlan kérdés, irreális feltételezésen alapuló tétel, pontatlan fogalom és leegyszerűsíthető általánosítás található a vonatkozó irodalomban, különösen a szabvány *tankönyvekben*?!

Milyen nagyszerű játéklehetőségeket is biztosított a közgazdaságtan, illetve nemzetközi gazdaságtan fejlődése a különféle diagramok öncélú alkalmazása révén a valóságtól teljesen elrugaszkodott modellekkel, koordináta-rendszerben felrajzolható görbék és egyenesek ideoda tologatásával, optimális pontok és összefüggések grafikus meghatározásával! (Mint pl. a mind az input – igaz csak két termelési ténye-

ző – mind az output – igaz csak két termék – egyszerre optimális kombinációját ábrázoló „szerződési görbe” vagy egy-egy ország valamennyi fogyasztójának, a fogyasztói közösségnek azonos szükségletkielégítését kifejező – igaz, csak két termék különböző arányú kombinációjával felvázolt – „közömbösségi görbék” esetében?! Mintha valaha is meg tudnánk állapítani az ilyen görbék valóságos helyzetét egy élő, változó és heterogén szerkezetű társadalomban, és mintha valóban két termékre lennének redukálhatók a termelés és fogyasztás lehetőségei!)

Ha pedig kiderül, hogy a valóság nem győmészölhető be az elméleti modellekbe, illetve hogy azok empirikus tesztjei semmit sem igazolnak, a magyarázatot többnyire a *paradoxonokban* adják meg. A közgazdaságtan szinte a paradoxonok világa lett (lásd pl. Leontief, Metzler stb. paradoxonját vagy éppen az „értékparadoxont”!)

Az *egyoldalúság*, az egymást valójában kiegészítő változatok egymást kizáró vagylagos alternatívákként értelmezése már az *elemzés alapvető szintjének*, elsődleges egységének (és így a lehetséges, illetve eredményes cselekvés megfelelő színterének) a kérdése vonatkozásában is jellemző.

Vajon magától értetődő-e, hogy a gazdasági folyamatok s a társadalmi fejlődés (ha nem is kizárólagos, de mindig elsődleges) egysége, szintje a „nemzetgazdaság”? Még ma is, vagyis az egyre inkább transznacionalizálódó világgaz-

daság átfogó és erősödő interdependenciáinak, s az egész emberiséget veszélyeztető *globális* problémáknak a korában is változatlanul? Hiszen ez a nemzetgazdaság a világ túlnyomó részén valójában még csak ki sem fejlődhetett, míg másutt az integráció folyamatában már eltűnőben van!

És magától értetődő-e, hogy a politikai cselekvés továbbra is természetesnek vélt elsődleges eszközének az a „*nemzetállam*” (Johan Galtung szellemes fogalmával élve: az a „non-people organization”) minősüljön, amelynek koncepciója a globalizálódás és integrálódás mai fokán mindinkább anakronisztikussá, az etnikai sokféleségek világában és a modern fegyverek korában pedig egyenesen veszélyessé vált?!

Vajon nem a szűk látókörű *nemzetgazdasági* megközelítés tipikus megnyilvánulása-e a tankönyvekben oktatott ún. „optimális vámtarifa” koncepciója, amely a más nemzetgazdaságok rovására bekövetkező cserearány-javulás előnyének a kereskedelmi forgalom volumencsökkenésében tapasztalt hátránnyal szemben való maximálását jelentené?!

Amikor a széles értelemben vett újratermelési folyamat nemzetközileg már annyira összefonódott, hogy aligha találhatunk környezetünkben akárcsak *egyetlen* olyan terméket is, amely kizárólagosan „nemzeti” származású lenne (különösen, ha a szellemi input-elemeket is számításba vesszük), s amikor a gazdaságok mint „nemzet-

gazdaságok” országok szerinti megkülönböztetésére már csak az *államhatárok* léte, az állam gazdasági *beavatkozásainak* ténye ad – ha egyáltalán – alapot, akkor nem furcsa-e, hogy az állam gazdasági szerepét és beavatkozását elutasító *neoklasszikus* iskola képviselői is megmaradnak a makroökonómiában a nemzetgazdasági keretek és szemléletmód elsődlegessége mellett?!

Hasonlóképpen nem furcsállható-e, ha annak a marxi elméletnek a követői is, amely nemcsak a nemzetköziség ideáját fogalmazta meg, de a fennálló rendszer leglényegét alkotó tőke természetes mozgásteréül is eleve a *világpiacot* jelölte meg, többnyire ugyancsak a nemzetgazdaságot tekintik alapvető elemzési egységnek, s a világ-gazdaság viszonyait csak mint a nemzetek „külgazdasági” kapcsolatait értelmezik?!

Vajon a *keynesi* gazdaságpolitikai receptek állítólagos „kudarca” a hetvenes években nem annak tudható-e be elsősorban, hogy azokat eleve *nemzetgazdaságok* (sőt, tegyük hozzá: csak a fejlett országok nemzetgazdasága) számára dolgozták ki és nemzetgazdasági keretek között alkalmazták?!

És vajon a *monetarista* gazdaságpolitika néhány országban mutatkozó kétségtelen sikerre nem *más* országok pénzügyi és kereskedelmi helyzetének épp ezáltal bekövetkező romlása árán volt-e elérhető, miközben a monetáris restrikció *világgazdasági* hatása egyértel-

műen a recesszió elhúzódásában mutatkozott meg?!

A transznacionális vállalatok világméretekben folyó beruházási, allokációs és üzleti politikája korában, amikor a „nemzetközinek” mondott kereskedelem nagyobbik részét vállalaton belül, internalizáltan bonyolítják le, meglehetősen anakronisztikus a közgazdasági tankönyvekben és oktatási tárgystruktúrákban továbbra is a mikrogazdaságtan, a makrogazdaságtan és a nemzetközi gazdaságtan hagyományos megkülönböztetése!

Ami pedig a *komparatív rendszerek gazdaságtanát és a rendszerváltás*, az ún. „átmenet” elméletét illeti, vajon reális-e még az egymástól független rendszerek tételezése vagy a különböző társadalmi-gazdasági rendszerek *autonóm* megválaszthatóságának feltételezése? Nem is szólva arról, hogy különféle társadalmak egyetlen „rendszer” fogalma alá vonása hogyan tünteti el a valóság sokszínűségét! Milyen mértékben lehet gazdasági *szuverenitásról* beszélni? És autonómnak tekinthető-e a fogyasztó a nemzetközi fogyasztási demonstrációs hatások, a reklám- és propagandakampányok világában, a „CNN-ization” idején?

És vajon megmagyarázható-e egyáltalán a „szocializmusnak” nevezett rendszer történelmi kialakulása, elvetélt vagy részleges reformjainak története és végső válságának, összeomlásának bekövetkezése a *nemzetközi*, nem utolsósorban *világgazdasági* összefüggésekből kiragadottan?

Vajon nem a világgazdasági kihívás és a nemzetközi környezet, az azzal szembeni *elzárkózás* és a konfrontáció okozta *militarizáció*, a társadalom egészének, a társadalmi élet minden területének egyfajta *katonai rendbe* kényszerítése volt-e a döntő momentum a *sztálini* rendszerek s a szovjet típusú ún. „szocializmusok” mint torzszülemények létrejöttében? És nem az újabb külső kihívásokra adott válasz *elégtelensége*, a felzárkózás, sőt lépéstartás *kudarca*, illetve az elszigetelődésben támadt *repedések* ténye s a kényszerű vagy a reformokkal együttjáró *nyitás* volt-e a végső csapás e rendszerek létrejöttére?

A szovjet blokk országainak elszigetelődése a világgazdasági folyamatoktól – noha történelmi mértékkel mérve viszonylag rövid ideig tartott – nemcsak azért vezetett katasztrofális gazdasági következményekhez, mert a világgazdaság fejlődésének éppen *egy olyan korszakára* esett, amikor felgyorsult a nemzetköziesedés és transznacionalizálódás folyamata, lezajlott egy tudományos és technológiai forradalom, és elindult az európai integrálódás, amely folyamatokból való *kimaradás* óriási hátrányt okozott, hanem mert az elszigetelődés ideje alatt a gazdaság *strukturálisan és intézményileg* a világgazdasági fejlődés tendenciáival és követelményeivel *ellentétes* irányban fejlődött. Nevezetesen egy 19. századi ipari struktúra és a világpiaci változásokra való rugalmas reagálási képességet lehetetlenné tevő bürokratikus intézményrendszer irányában.

Az eufemisztikusan vagy éppen diszkreditáló céllal „szocialistának”, „tervgazdálkodónak” mondott rendszerek legjellemzőbb vonásait és mozgástörvényeit sokan a fejlődéstan konvencionális irodalmában alkalmazott „kivonásos módszer” segítségével vázolják fel. (Így, ha a tőkés rendszert a piaci spontaneitás, illetve a piac „normális” működése, akkor a „szocializmust” a központi *tervgazdálkodás*; ha az előbbit a fizetőképes kereslet korlátozottsága, utóbbit a kínálati hiány; ha egyiket a változó mértékű munkanélküliség, másikat a krónikus munkaerőhiány; ha egyiket a „kemény”, akkor a másikat a „puha költségvetési korlát”; ha egyiket az export által húzott, másikat az importra kényszerülő gazdaság stb. jellemzi. És így tovább...

Valóban ilyen egyszerű lenne a különböző múlttal, hagyományokkal, kultúrával és gyökeresen eltérő világgazdasági pozícióval rendelkező országok társadalmi rendszerének összehasonlítása – az egyik oldalon mutatkozó negatívumok és a másik oldalon jelentkező pozitívumok valamilyen ideális típusmodellbe foglalása és két egymástól független absztrakt modell szembeállítása révén?! Ez nemcsak az egyedi sajátosságokat és a közbülső, illetve határeseteket zárja ki, de a konvergencia lehetőségét, a kölcsönhatások tényét is, és kizárja vagy legalábbis „rendszeridegennek” minősíti magát a változást, a kialakult rendszer reformját is.

Azok a vonások, amelyekkel (egyébként indokoltan és olykor kitűnő részletezésben) szok-

ták jellemezni az irodalomban a volt „szocializmusokat”, nagyrészt éppúgy fellelhetők minden *hadiállapotban* levő társadalomban! (Így pl. a „puha költségvetési korlát”, a túlzott beruházási indíték és növekedési hajlam, a mennyiségi szemlélet, a piacon kívüli allokáció és központi elosztás, a pazarlás, a költségekre való nagyfokú érzéketlenség, a politikai lobbizással eszközölt terv-, illetve költségvetési alku, a vertikális kapcsolatok túlsúlya, a hierarchikus döntéshozatal és parancsuralmi rendszer, az adatok titkosítása és az éberség, az informális csatornák szerepe stb. – nem is szólva a demokrácia hiányáról vagy felfüggesztéséről, az autonóm szervezkedés tilalmáról vagy éppen a „kapun belüli munkanélküliség”-gel társuló „teljes foglalkoztatottságról” és a tisztikar privilégiumaival kombinált egyenlősdiről...)

Az ilyen vonások, illetve jelenségek jól megfigyelhetők háborús időkben, de olykor még béke idején is, a gazdaságoknak (még az olyan liberalizált piacgazdaságoknak is, mint az amerikai) a katonai szektorában. (Lásd Galbraith visszaemlékezéseit a háborús évek amerikai gazdálkodására, illetve Mary Kaldor „Barokk arzenál” c. könyvét a hidegháborús időszak katonai költségvetési gyakorlatáról.)

Persze óriási a *különbség* is aközött, hogy a militarizáltság csak *átmeneti* vagy pedig tartós állapot, és hogy törvényszerűségei a gazdaság *egészére* vagy pedig annak csak egy részére terjednek-e ki.

Ami a sztálini rendszernek – ha már az 56-os forradalom külső katonai erőszak révén bukásra ítéltetett – a fokozatos *reformokkal* való átalakíthatóságát illeti, amelyet az előbbi megközelítési mód és a felszínre került politikai erők önérdeke is drasztikusan (és történelmietlenül) leértékelte, vajon nem azért bizonyult-e illúziósnak, mert a külső környezet előbb gátakat szabott, később meg felgyorsult változásainak radikalizmusával tett túlhaladottá?!

A fejlődő országok elmaradottságának, illetve fejlődésbeli lemaradásának, a nemzetközi fejlettségi szakadék kiszélesedésének egész gazdaságtörténete a *hagyományos nemzetgazdasági szemlélet*, az országhatárok szerinti megközelítés elégtelenségének és egyoldalúságának ékes bizonyítéka.

De vajon elfogadható-e a *másik véglet*, az elemzés kizárólag vagy minden esetben *nemzetközi*, illetve globális szintjének alkalmazása? Aligha! Az egyes országok fejlettségének, illetve elmaradottságának pusztán külső, világgazdasági okokkal magyarázása (miként a latin-amerikai „dependencia iskola” egyes szélsőséges képviselőinél vagy pl. az Afrika-történész Walter Rodney írásaiban tapasztalhatjuk) nem kevésbé egyoldalú és elhibázott. Ha az előbbi az egyenlőtlen világgazdasági viszonyok, a fennálló nemzetközi gazdasági rend számára nyújt apológiát, akkor az utóbbi az egyes országok kormányzó köreit, uralkodó elitjét menti fel a

felelősség alól a mulasztásokért és elhibázott gazdaságpolitikáért.

Ami pedig ebben az összefüggésben a mai *Magyarországot* illeti, mely hosszú korszakok után először nyert nagyhatalmi befolyástól, diktátumoktól és intervenciós veszélytől mentes valódi állami függetlenséget, nem kisebb, sőt súlyosabb hiba lenne e lehetőség kihasználásáért vagy elmulasztásáért a mai politikai erők és vezetés felelősségét pusztán az örökölt nehézségekre és a kedvezőtlen világpiaci viszonyokra hivatkozva kisebbíteni, mint ez utóbbi körülményekről megfeleldkezni.

A *dilemma* mind a tudomány, mind a gyakorlat számára súlyos. Megoldása csak az egyoldalúság, a vagy-vagy szemlélet, a „fekete-fehér, igen-nem” megközelítés elvetése mellett lehetséges. Így annak tudomásulvételével, hogy az elemzésnek (s így a politikai cselekvésnek is) korunkban egyszerre *több* (nem egymást kizáró, hanem egymást feltételező) szintje kell legyen.

Egyébként nemcsak *két szélsőséges alternatíva* áll a világ többségét alkotó kevésbé fejlett országok előtt: nevezetesen vagy az eufémisztikusan „strukturális igazodásnak” nevezett, vagyis a legfejlettebb országok és főként a nemzetközi hitelezők szabta feltételekhez való mindenkor szolgai alkalmazkodás alternatívája, vagy pedig a világgazdaság kedvezőtlen viszonyai okozta reménytelenség jegyében a „*lekapcsolódás*” (delinking), az elszigetelődés, a

világgazdaságból való egyéni vagy kollektív kiszakadás alternatívája.

Az előbbi, közelebbről a nemzetközi hitelezők által sugallt vagy feltételül szabott gazdaságpolitika receptjének szervilis alkalmazása még *egyetlen* egy országban sem hozta meg a remélt gazdasági felemelkedés és felzárkózás esélyét. Sőt, még a gazdaság dinamikus egyensúlyát sem, vagyis egyensúlyt a gazdasági növekedés lehetősége mellett.

A „lekapcsolódás” még mindig divatos, de naiv koncepciójának hívei viszont nemcsak az elszigetelődésnek – a volt „szocialista” országok szomorú tapasztalatai bizonyította – súlyos áldozatairól és következményeiről feledkeznek meg, hanem gyakorlati kivitelezésének egyre inkább *lehetetlenné* válásáról is a kommunikációs technika forradalmának korában.

De aligha jelenthet megvalósítható alternatívát valamely, a modernizációban, illetve felzárkózásban már sikeresnek tekinthető ország *modelljének* a követése, illetve másolása. Talán nincs is félrevezetőbb része az irodalomnak, mint az ilyen (változatos divatcikként prezentált, hol a svéd vagy a svájci, hol a japán vagy újabban a koreai, hol a finn vagy az osztrák példára épült) modellek ábrázolása a hozzájuk fűzött illúziókkal. Nemcsak az adott társadalom specifikumairól és konkrét körülményeiről feledkeznek meg, hanem azt a téves hiedelmet is keltik, hogy egy másik ország előzetes sikeres példáját egyáltalán lehetséges megismételni. A

világ gazdaságtörténetében még egyetlen egy olyan eset sem akadt, amikor is a felzárkózó vagy élre törő ország ne sajátos úton (mások tapasztalataiból ugyan tanulva, de azok gyakorlatát nem megismételve) ért volna el sikert.

Egészen mások ma a világgazdaságban az élre törés vagy a felzárkózás feltételei, mint akár csak 10–15 évvel ezelőtt, nem is szólva a modernizáció korábbi feltételeiről. Óvakodjunk tehát az elméletben oly szépen megrajzolható modellek feltételezett másolhatóságának téveszméjétől!

Alighanem óvakodnunk kellene a kelet- és közép-európai átalakulás összetett és ellentmondásos folyamatát a ma oly divatos fogalommal „átmenet”-ként, ti. egy voltaképpen tévesen meghatározott „szocializmusból” egy nem kevésbé tévesen meghatározott „kapitalizmusba” vagy a csak karikatúraként létezett „tervgazdálkodásból” a „normálisnak” feltételezett piacgazdaságba való átmenetként ábrázoló leegyszerűsítésektől is!

A kelet- és közép-európai átalakulások, változások legalább hat különböző természetű problémakört ölelnek fel. Ezeknek az *együttes*, egy időben való jelentkezése okozza a változások történelmi specifikumát s egyszersmind fokozott nehézségeit. Nevezetesen: 1. a *rendszerváltás*, amely aligha egyszerűsíthető le a privatizációra és a többpártrendszerre, 2. a világgazdaságba való *visszakupcsolódás* és szerves integrálódás, 3. a *modernizáció*, a strukturá-

lis alkalmazkodás és felzárkózás, 4. a *válság- és adósságkezelés*, 5. egyfajta „*dekolonizáció*”, vagyis a szovjet birodalom és katonai blokk felbomlásával a nemzetközi kapcsolatok átrendeződése, valamint 6. a *környezetvédelem* problémaköre.

A mindezeket egyetlen „átmenetbe” foglaló ideológiából szinte új „tudományág” született, a *tranzitológia*. Ez egyébként kísértetiesen emlékeztet primitív megközelítési módjával a „kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet” valaha volt álelméletére, különösen ami a rendszerváltás legfőbb kritériumának, minden mást meghatározó alapjának és előrehaladása mércéjének tekintett tulajdon*forma*-változás, annak idején a társadalmi tulajdonba vételnek álcázott *államosítás*, most pedig az állami és szövetkezeti tulajdon egyszerű lebontásával (tévesen) azonosított *privatizáció* ideológiáját illeti.

Még ma is tapasztalhatjuk a hatását és kései érvényesülését a közgazdasági irodalomban, illetve a gazdaságpolitikák gyakorlatában is annak az *egyoldalúságnak*, amely a legmarkánsabban a *merkantilista* és a *fiziokrata* irányzatot jellemezte. Nevezetesen a gazdasági folyamatok komplex természetének, kétarcúságának szem elől tévesztését, az összefüggések *egyik* oldalának túlhangsúlyozását: *vagy* csak a *pénzbeli folyamatoknak*, a kereskedelemnek, a csereviszonyoknak, az áruk pénzért eladhatóságának, csereértékének, *vagy* pedig és ellenkezőleg csak

a *reálfolyamatoknak*, a termelés természeti feltételeinek, a fizikai mivoltukban elfogyasztható vagy felhasználható, hasznossággal, használati értékkel bíró javak termelésének az előtérbe állítását.

És hasonlóképpen: vagy csak a gazdasági *növekedés*, vagy csak az *egyensúly* feltételeinek és céljának túlhangsúlyozását. Vagy csak az „állományokra” koncentráló „stock”-szemlélet, vagy csak az „áramlásokra” figyelő „flow”-szemlélet alkalmazását! Továbbá vagy az állam gazdasági szerepének, a modernizációt elősegítő s a hazai gazdaságot protekcionista eszközökkel védő, az exportágazatokat támogató állami beavatkozás szükségességének túlhangsúlyozását, vagy – ellenkező végletként – az állami beavatkozástól mentes „laissez faire” kapitalizmus *piaci spontaneitásának*, a piac mindent elrendező szerepének, e „láthatatlan kéz” áldásos közreműködésének általános követelményként állítását.

Vajon nem a pénzbeli és a reálfolyamatoknak az elválasztását példázza-e a nemzetközi egyensúly-mechanizmusok, illetve az ún. „fizetési-mérleg-kiigazítási” módok egyfelől tisztán kereskedelmi és monetáris megközelítése (mint amilyen az elaszticitási és a monetáris „kiigazítási” megközelítés) és másfelől a reálfolyamatokat (ti. a reál nemzeti jövedelem változását) középpontba állító „jövedelmi kiigazítási” megközelítés?! Ez utóbbi egyszersmind a „flow”-szemlélet példája is – szemben a

monetarista ihletésű „portfólió”-megközelítéssel, amely a „stock”-szemléletet példázza.

Mintha el lehetne választani a reálfolyamatokat a monetáris folyamatoktól, a reál nemzeti jövedelem alakulását, a termelés folyamatát a pénzfolyamatoktól, illetve a kettő hatását tükröző árváltozásoktól, melyek mindkettőre visszahatnak! És mintha lehetséges lenne „áramlás” már létező „állományok” nélkül, vagy változhatna az „állomány” „áramlások” nélkül... És vajon nem vész-e el az „állományok” és „áramlások” világában egy nem kevésbé fontos „dimenzió”: a gazdasági szereplők között kialakuló tartós *viszonyok* dimenziója”?!

Igaz, vannak kombinált, a szétválasztott két oldal összeegyeztetésére törekvő változatok is. Ilyen pl. a „fizetésimérleg-kiigazítási” koncepciók körében az Alexander-féle „abszorpciós megközelítés” vagy a külföldi tőkeberuházások elméletében a Dunning-féle koncepció. Ha azonban az összeegyeztetés, illetve szintézis tárgyává tett modellek, illetve koncepciók *eredeti* elméleti alapja homályba vész, olyan hibrid születhet, amely miként a G. B. Shaw-i gyerek nem az író megkönyékező hölgy csinos külsejét és Shaw okosságát örökölné, hanem fordítva.

Még gyakran lehetünk tanúi itthon és külföldön egyaránt az olyan végső soron történelmietlen és értelmetlen elméleti vitáknak is, hogy *általában az exportorientáció* vagy *általában az importhelyettesítés* gazdaságpolitikája-e a célra-

vezető. Mintha ezek egymást kizáró alternatívák lennének, és mintha tértől és időtől, vagyis a konkrét feltételektől függetlenül lennének megítélhetőek és megvalósíthatóak! Eközben az a lényegi kérdés, hogy ti. *milyen típusú* exportorientáció, milyen exporttermékre, illetve ágazatra való szakosodás, és *milyen típusú* importhelyettesítés lehet kívánatos és reális, többnyire elsikkad. Az exportorientáció fenntartások nélküli hívei elfeledkeznek arról, hogy az országok egész sora, nevezetesen a nyerstermékeket exportáló fejlődő országok zöme hagyományosan, évtizedek, sőt évszázadok óta olyan exportorientált gazdasággal bír, amely a nemzeti fejlődés zsákutcáját, a fejlődésbeli lemaradás tartósítását jelenti (s ez általában is következménye az enk-lávészerűen fejlesztett, vagyis a gazdaság többi részéhez szervesen nem kapcsolódó exportszektorok létének, mint amilyen pl. az a latin-amerikai vákuumtechnikai üzem, amelynek az egyik vonatkozó tanulmány szellemes megjegyzése szerint az egyetlen helyi eredetű input-eleme maga a vákuum).

Az importhelyettesítés minden áron való szorgalmazói pedig nemcsak a fogyasztói érdekekről hajlamosak megfeledkezni, de többnyire figyelmen kívül hagyják az önmagát meghíúsító, végső soron a nemzetgazdaság importfüggőségét erősítő ama importhelyettesítés elhibázott gyakorlatát is, amely előbb Latin-Amerika, majd Afrika sok országában volt tetten érhető, s amely a szűk helyi *elit*réteg demonstrációs hatá-

sok által formált luxusfogyasztásának importigényeit vette alapul.

A nemzetközi gazdaságtan tankönyvei általában a külkereskedelem „tisztá” elméletével kezdődnek. (Most nem térnék ki arra, létezik-e ilyen egyáltalán.) Ebből kifolyólag sokan hajlamosak a nemzetgazdaságok *nyitottságának* kérdését, illetve kritériumait is pusztán a *külkereskedelmi* forgalom mértékére, a GDP-hez viszonyított arányára redukálni, illetve aszerint értékelni. (Lásd pl. Syrquin és Chenery tanulmányát is.) Pedig a világ gazdaságba való *szerves* bekapcsolódásnak már régóta a külkereskedelmi cserekapcsolatoknál is lényegesebb elemévé, azokat mindinkább meghatározó, sőt olykor helyettesítő tényezőjévé vált a *nemzetközi tőkeáramlás*! És emellett egyre nő a szolgáltatások és a szellemi javak nemzetközi forgalma és az információáramlás.

Ugyan mire megyünk a nemzetközi *tőkeáramlást* illetően azzal a neoklasszikus közgazdaságtanban megfogalmazott tétellel, amely szerint a tőke természetes áramlásának iránya a viszonylag tőkegazdag, vagyis általában fejlettebb gazdaságokból a kevésbé fejlett tőkeszegény országokba mutat?! Hiszen a valóságban a Lord Balogh professzor által „perverz”-nek mondott ellenkező irányú tőkeáramlás vált jellemzővé – nem utolsósorban a pontatlanul „tőkemenekülésnek” nevezett, és alighanem minket is sújtó tömeges (de statisztikailag nehezen mérhető) jelenség folytán, valamint a fejlett

országokban felgyorsult technikai fejlődés nyomán.

Mire megyünk továbbá a külföldi tőkebeáramlás, pontosabban közvetlen befektetések jóléti és gazdasági növekedést serkentő hatásainak ugyancsak a neoklasszikus elméletből származó és a szabvány tankönyvekben oly lelkesen prezentált egyoldalú kezelésével, amely a kétségtelenül velük járó reális vagy potenciális előnyök mellett megfeledkezik a nem kevésbé potenciális és gyakran nagyon is reális hátrányok és veszteségek lehetőségéről?!

De mire megyünk, mire mentünk azzal a másik, *ellentétes* elméleti, pontosabban ideológiai érveléssel, amely nemzetközi „kizsákmányolást” és „imperialista veszélyt” szimatol minden külföldi tőke befektetése esetében – tökéletesen figyelmen kívül hagyva nemcsak a tőkehiány súlyos problémáját, valamint a külföldi tőke beáramlásával járó tényleges előnyöket, de a tőke nemzetköziesedésének természetes és megállíthatatlan tendenciáját is?!

A nemzetközi kereskedelem ún. „tisztá” elméletében a nemzetgazdaságok külkereskedelmi kapcsolatainak és az azokból összetevődő világpiacnak egy ideális és harmonikus képe rajzolódik ki. Az egyes nemzetgazdaságok a munkatermelékenység relatív különbségei (mint Ricardónál) vagy a relatív tényezőellátottság különbözősége alapján (mint Heckscher és Ohlin modelljében) meghatározható *komparatív előnyök* szerint és szuverén módon szakosodva

nemcsak egyaránt nyernek a nemzetközi cseréből, de belső ár- és jövedelemviszonyaik is kiegyenlítődnek.

E modellek statikus jellegére, a technikai fejlődést mellőző leegyszerűsítésére, vagy a szállítási költségektől, továbbá a csökkenő vagy növekvő volumenhozadék esetétől vagy a fogyasztási szokásokban mutatkozó eltérésektől való elvonatkoztatásaira még – legalábbis a tankönyvekben – többnyire utalás történik. Azt azonban legtöbbször már figyelmen kívül hagyják, hogy az egyensúly (keynesi) tökéletlensége és a gazdaságok ténylegesen ciklikus mozgása, továbbá a mennyiségi pénzelmélet felfogásával ellentétben a forgalmieszköz-funkción kívül még egyéb pénzfunkciók létezése, továbbá a nemzetgazdasági döntések szuverenitásának hiánya, az exportkényszer esete, sőt a nemzetgazdasági szinten értelmezett komparatív költségek és a vállalati szinten hozott beruházási döntések és elvégzendő költségszámítások inkongruenciája stb. alapjaiban kérdőjelezheti meg az egyébként zseniális elméleti koncepció oly egyszerűnek vélt alkalmazhatóságát!

Arról nem is szólva, hogy még az összes feltétel megléte mellett és a legtökéletesebben számított komparatív költségek szerint ideálisnak mondható szakosodás esetében is fel kell tenni a kérdést: Hogyan befolyásolja az ország *jövőbeli* gazdasági fejlődését a szakosodás iránya, a megválasztott exportszektor? Hiszen a különböző exportágazatok, illetve -termékek

korántsem biztosítanak azonos lehetőségeket a technikai fejlődés és a munkaerő minőségjavulása, a szellemi tőke s a kutatási és fejlesztési kapacitások képződése számára, továbbá az ágazati kapcsolatok sűrűsödése által meghatározott belső piac bővülésére!

De mindezeken túl: a nemzetközi munkamegosztás egész koncepciója, mely kizárólag az *anyagi* termelést vagy az ahhoz kapcsolódó tevékenységeket veszi számításba – ellentétben a társadalmi munkamegosztásnak azzal a természetes rendjével, amelyben a kulturális, művészi, oktató, nevelő, gyógyító, sport- és egyéb tevékenységek (és tehetségek) is helyet kapnak – elképesztően leegyszerűsített s a világtársadalom egészének fejlődését tekintve alighanem káros.

A világgazdaság fennálló rendje sem az előnyök kölcsönösségét, sem az egyensúlyt, sem a kiegyenlítődést nem biztosítja. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a kumulatív eladósodás jelensége és egy mesterséges módszer: a segélyezés gyakorlata.

Az *árak* tényleges alakulása a világpiacon nem követi a klasszikus és neoklasszikus elméletben megfogalmazott tendenciát. Azok túlnyomórészt *monopolisztikus* (természeti vagy innovációs monopóliumra épített) árak, állami-
lag is *adminisztrált* árak vagy éppen a transznacionális társaságok által mesterségesen alkotott *transzferárak*. Erről azonban nem a szóban forgó elméletek megalkotói tehetnek!

A gyakorlatban nem valósult még meg a valódi szabadkereskedelem. A vámok fokozatos lebontása mellett nő a nem-vámjellegű, nem-tarifás akadályok szerepe, szabadverseny helyett oligopolisztikus a verseny, és minden liberális jelszó ellenére továbbra is masszív az államok gazdasági, főként külgazdasági intervenciója!

Ilyen feltételek mellett a tankönyvek naivitásánál nem csekélyebb naivitás és illúzió az „igazságos árak” és „egyenlő csere” ENSZ-dokumentumokban is szereplő koncepciója. Mintha bárki is meg tudná határozni, mi az „igazságos ár”, és mintha igazságosságot (akár társadalmilag, akár nemzetközileg) indokolt lenne egyáltalán a piactól számon kérni!

A piacon – miként nemrégiben a sussexi iskola neves teoretikusa, a bretton woods-i rendszer egyik előkészítője, Hans Singer jegyezte meg egy nemzetközi konferencián, „mindennek megtudhatjuk az árát, de semminek sem az értékét”.

Nemrégiben az angliai Leeds-i egyetem közgazdaságtan-professzora, Malcolm Sawyer előadása azt bizonygatta, hogy még magának a *piacnak*, illetve *piacgazdaságnak* a fogalma sem egyértelműen definiált a közgazdaságtanban.

De ha a világgazdaság és világtársadalom számára is legelőnyösebb az a *közgazdaságtudomány* által ajánlott rendszer, amelynél reálisan jobbat vagy megfelelőbbet aligha határozhat meg ma bárki is, nevezetesen a „szociális”, vagyis állami szociálpolitikával kombinált *piac-*

gazdaság, a piac normális szerepével és mechanizmusaival, amely a *politikatudomány* ideája szerinti civil társadalom szervezeteire és érdekképviselőire épülő *plurális demokráciával* és az *emberi jogok* tiszteletben tartásával párosul, akkor ma, a gazdasági, ökológiai, biztonsági és társadalmi értelemben is „*egyetlen világ*”, „*egyetlen Föld*” korában legalábbis fel kell tennünk a kérdést:

– Valóban egységes *piacgazdaság*-e egyáltalán a mai világgazdaság (nemcsak az áruk és szolgáltatások zavartalan, állami beavatkozásoktól mentes forgalma értelmében, hanem a termelési tényezőknek, a tőkének és különösen a nemzetközi mozgásában akadályozott munkakerőnek is az *egységes nemzetközi piaca* értelmében)?

– És létezik-e, egyáltalán létezhet-e valóságos *nemzetközi szociálpolitika*, szociális védőháló egy „*jóléti világállam*” és *nemzetközi adóztatásra* épített jövedelem-újraelosztási mechanizmus nélkül?

– Továbbá beszélhetünk-e a *civil társadalom* és a *plurális demokrácia* világszintű kifejlődéséről, amíg a nemzetközi szervezetek (az ENSZ is) változatlanul csak az állami képviselői elvre épülnek (a „*non-people organizations*”-re), s az NGO-knak, a nem-állami szervezeteknek legjobb esetben is csak megfigyelői státusz jut?

És végül: indokolt-e „*emberi*”, nem pedig egyelőre csak állampolgári *jogokról* szólni, hiszen az előbbieket az *emberi társadalom minden*

tagjára vonatkoznak (állampolgárságtól, nemzeti, vallási és egyéb hovatartozástól függetlenül) és nemcsak az emigrációs jogot, hanem az immigráció, a szabad betelepülés jogát is magukban foglalják?!

*

Tisztelt Hallgatóság!

Attól tartok, hogy ennyi provokatív kérdést és kritikai megjegyzést téve talán *túlzott kételyeket* ébresztettem Önökben tudományterületünk eredményei, tételei, koncepciói, fogalmai vagy éppen módszerei és általában az elméletek iránt. Sőt, talán magának a társadalomtudományi kutatásnak a funkcióját illetően is. Szándékom azonban csak az volt, hogy a *kritikai szemléletnek* a szükségességét és saját tudományterületünk eredményeire való alkalmazásának is a fontosságát hangsúlyozzam, hogy az elméletek „szerszámosládájából” kiemelhető eszközöknek, az elméleti tételeknek, fogalmaknak és módszereknek a *kritikusan* körültekintő felhasználhatóságára hívjam fel a figyelmet. E mindenkori kritikus szemléletmód nélkül nem is lehet igazán tudományos a munkánk. Az ti. általában is nélkülözhetetlen életfeltétele tudományunknak. Mert nem az ilyen vagy olyan elméleti tételekhez való doktriner ragaszkodás, hanem azok rendszeres kritikai felülvizsgálata, és nem a mindenkori valóság igazolása,

a társadalmi cselekvés vagy éppen kormány-politika indoklása, még kevésbé dicsérete, hanem annak is a *kritikai* elemzése – sőt, még a lehetséges legjobb lépéseknek, intézkedéseknek is az árnyoldalára, kedvezőtlen hatásai-ra való figyelmeztetés – a mi tudományunk és e tudomány szerény munkásainak is a feladata.

Egyfajta madáchi értelemben vett „luciferi szerep” ez, amely a történelmi színváltozások sorában az újabb és újabb eszmék gyakorlati megvalósulásának kíméletlen, de egyszersmind új eszmékre és új társadalmi kísérletekre ösztönző *kritikájában* testesül meg, és explicite is kifejeződik a kritikus értelem e képviselőjének, Lucifernek a teremtést véghezvivő Úr dicséretet számon kérő kérdésére adott frappáns válaszában:

... „És nem érzéd-e eszméid között az Őrt,
mely minden létnek gátjaul vala,
és teremteni *kényszerültél* általa,
Lucifer volt e gátnak neve,
ki a tagadás ősi szelleme.”

Köszönöm megtisztelő figyelmüket!

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó Rt. vezérigazgatója
A számítógépes szedés
a Vetula Visual Bt. munkája
A nyomdai munkálatokat
az Akadémiai Nyomda Kft. végezte
Felelős vezető: Freier László
Martonvásár, 1997
Felelős szerkesztő: Balassa Éva
Műszaki szerkesztő: Gábor Péter
Kiadványszám: A-96-181
Megjelent 1,8 (A/5) ív terjedelemben

